

УДК 379.в(477.54)«187»

Л. О. Удовенко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ДОЗВІЛЛЯ ХАРКІВЦІВ У 70-х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті на прикладі Харкова розглянуто нову видовищну масову розвагу мешканців великих міст Російської імперії. Подано факти із впровадження повітроплавання в Харкові, свідчення очевидців перших польотів аеронавтів. Установлено, що повітроплавання набуло широкого суспільного резонансу і сприймалося в народі як новий вид видовищної розваги.

Ключові слова: Харків, Лаврентьєв, повітроплавання, повітряна куля, дозвілля, розваги.

В статті на прикладі Харькова рассматривается новое зрелищное массовое развлечение жителей больших городов Российской империи. Приводятся факты внедрения воздухоплавания в Харькове, свидетельства очевидцев первых полётов аэронавтов. Установлено, что воздухоплавание получило широкий общественный резонанс и воспринималось народом как новый вид зрелищных развлечений.

Ключевые слова: Харьков, Лаврентьев, воздухоплавание, воздушный шар, досуг, развлечения.

In the article the big cities' residents' new spectacular mass entertainment in Russian Empire is analyzed at Kharkiv' example. The facts of ballooning introduction in Kharkiv, eyewitnesses' testimonies of first aeronauts' flights are presented. It was set that ballooning got a wide social resonance and considered to be a new kind of spectacular entertainments.

Key words: Kharkiv, Lavrentiev, ballooning, balloon, entertainment, hobby.

Згідно з офіційною версією, історія Харкова триває трохи більше 360 років. У цьому сенсі Харків не можна порівняти з Афінами чи Римом, Прагою чи Варшавою. Натомість життя мешканців будь-якого міста унікальне, тому потребує уваги дослідників, ретельного вивчення щонайменше у краєзнавчих студіях.

Основою джерельної бази статті є спогади сучасників подій 70-х років ХІХ століття, які записали їхні вже дорослі діти 40 років потому. Оригінали цих записів зникли під час Другої світової війни, а відновили записи тільки наприкінці 50-х років ХХ ст. так, як вони збереглися в пам'яті фіксувачів. Зважаючи на можливість неточної інформації в матеріалах, ми доповнили їх публікаціями періодики тих часів, переважно місцевої газети «Харківські губернські відомості».

Повітроплавання для дослідників було і залишається першою сходинкою в історії авіації разом з іменами її першопрохідців [1-2, 4-5, 8]. Тільки окремі джерела побічно згадують про користь повітроплавання для військових [3] і наукових досліджень [5].

Дослідники дозвілля містян ніколи не розглядали повітроплавання як комерційно-розважальні проекти. Зрозуміло, що комерційно-розважальними проектами вони не були, адже вітчизняні ентузіасти здійснювали польоти аеростатів здебільшого за власний кошт, або за гроші, зібрані внаслідок «доброхитних пожертвувань», як говорили в ті часи. Попри те, що пересічні містяни сприймали повітроплавання саме як розвагу і про що збереглися записані спогади очевидців. Показовою в цьому плані є діяльність М. Т. Лаврентьєва в 1874-1880 роках.

Сьогодні ніхто не буде заперечувати, що у світогляді людини ХХ сторіччя відбулася певна еволюція, яка зачепила насамперед її культурно-ціннісну орієнтацію. Адже їй передував час модернізаційних перетворень другої половини ХІХ – початку ХХ ст., в умовах якого з'явилися нові розваги, зокрема мешканців великого міста. У 70-х роках ХІХ ст. в дозвіллі харківців, висловлюючись сучасною мовою, існувала своєрідна ієрархія розваг, перше місце серед яких посідали пожежі, які збирали величезні натовпи витріщак. Нічого особливого в поведінці тогочасних харківців не було, бо так себе поводити всі містяни як Російської імперії, так і Європи. Інша річ, що сама пожежа створювала й регулювала дозвілля людей.

«Ремісники кидали роботу в майстернях, прикажчики й купці зупиняли торгівлю, чиновники залишали канцелярії, міщани – власні домівки. Кажуть, що офіцери й солдати, окрім вартових, самовільно йшли зі служби, щоб спостерігати за пожежею. Завмирав вуличний рух: зупинялись вози, хури, екіпажі, – усі бігли дивитися на пожежу. Харків горів часто, але витріщаки не переводилися» [6, спогади Пушкарьова І. І.].

Отже, припускаємо, що пожежі були «улюбленим» видом тогочасних масових розваг харківців.

Друге місце у своєрідній ієрархії розваг належить щорічним ярмаркам, із традиційними розвагами, серед яких найулюбленішими в харківців уважалися Успенський і Троїцький.

До третього виду видовищних розваг, на нашу думку, слід віднести виступи циркачів і гімнастів, оркестрів і хорів військової музики.

Святкові феєрверки, стаціонарні атракціони в міських садах теж були предметом не абиякого захоплення багатьох харківців. Наші земляки дуже любили феєрверки, зручні тим, що милуватися ними можна було з будь-яких, а не тільки спеціально відведених місць. І, нарешті, сезонні народні розваги, а саме: масові гуляння влітку й восени на церковні свята з дозволеними в цей час забавками й іграми, узимку – святкування Святого Миколая, Різдва, Водохреща, Масниці.

На початку 70-х років XIX ст. до масових видовищних розваг харківців додалася ще одна, яку напрямки пов'язують із початком вітчизняного повітроплавання. Про цю подію писала газета «Харківські губернські відомості» від 30 квітня 1874 року. Тут і далі ми зберегли стиль тогочасної публіцистики, застосувавши тільки сучасну орфографію: «В воскресенье, 28 апреля около 2 часов пополудни со двора газового завода поднялся на аэростате известный предприниматель и устроитель в Харькове различных увеселений господин Лаврентьев. Об этом полёте, исключая небольшого кружка лиц, содействовавших осуществлению настоящего предприятия Лаврентьева, не было слышно. Это едва ли не первый случай полёта русского аэронавта на шаре собственного приготовления. Лаврентьев, бывший крепостной крестьянин, принадлежит к числу тех самоучек, у которых недостаток образования и научных познаний заменяется настойчивостью в преследовании идеи. Без всяких средств он сам устроил аэростат, пропитал его оболочку им самим придуманным составом, покрыл сеткой из простых бечёвок и весьма удачно совершил свой полёт <...>. При совершенном безветрии поднявшийся шар медленно двигается по направлению к северо-востоку и очень долго был виден на горизонте. Лаврентьев после полуторачасового полёта опустился в пятнадцати вёрстах от города вблизи хутора в большом лесу, где радушно был принят очеретянскими поселянами, куда прибыл с шаром»... [7, 1874, 30 квітня].

Перший політ повітряної кулі підприємця-самоука Михайла Лаврентьєва не тільки став несподіванкою для харківців, але, на жаль, закінчився втратою повітряної кулі, боргами для її створювача, безперспективністю подальшої роботи над створенням нової. У наступному числі газети «Харківські губернські відомості» було опубліковано кореспонденцію, яка коротко сповіщала про нещастя харківського аеронавта і закликала містян допомогти винахідникові. На заклик газети відгукнулася харківська громадськість: професор геології й мінералогії Харківського університету Н. Д. Борисяк надав 25 рублів царськими асигнаціями, залізничники – 27 рублів, збори від спектаклю, що відбувся в саду «Лівадія», – 125 рублів, а внески все продовжували надходити [5, с. 23].

Студенти і професори Харківського університету доклали багато зусиль, щоб перший і наступні польоти здійснював саме Михайло Тихонович Лаврентьєв. На етапі підготовки до першого польоту студенти навчали Лаврентьєва фізики, хімії, механіки. Професори посприяли тому, щоб самоук отримав дозвіл на політ. Щоправда, у дозволі було зазначено: «Без публікації в газеті й у присутності обмеженої кількості осіб» [5, с. 22].

Отже, про попередню рекламу вітчизняних польотів не йшлося.

У цей час до Харкова з розважально-комерційним проектом польотів на повітряній кулі прибув француз Бюнель, який не тільки отримав дозвіл на польоти і вдало рекламував свій захід, незважаючи на високі ціни на білети. Чужоземець настільки був впевнений у собі, що призначив політ на 11 діб пізніше першого польоту Лаврентьєва. Нижче наводимо переклад повідомлення з газети «Харківські губернські відомості» повністю: «п. Бюнель просить нас заявити, що 9 травня,

у день, визначений для польоту аеростату «Жуль Фавр», вхід у відведене для наповнення кулі газом місце для публіки відчинено з Конторської вулиці з 12 години. Касу для продажу білетів на місці по 1 і 2 рублі розташовано біля будинку № 62, а для білетів по 33 копійки – біля будинку № 75. Крім цього, продаж білетів має проводитися 8 травня до 8 години вечора в конторі готелю «Гранд готель» (колишній «Європейський») і готелю «Бель ві», а [також] у деяких магазинах на Катеринославській і Московській вулицях. Для зручного розміщення публіки огорожено простір на 20 000 осіб. Близькість газового заводу та великого газогону дає можливість наповнити кулю протягом менше за 2 години. Для розваги публіки запрошено хор військової музики [7, 1874, 11 травня].

Політ пана Бюнеля постійно переносили через несприятливі погодні умови, а політ від 19 травня завершився катастрофою: куля лопнула, шматки її оболонки впали в річку Лопань. Це попри все, що аеростат «Жуль Фавр» уважали найкращим у Європі. Капітан Бюнель із ним об'їздив багато міст Німеччини, Франції, Італії, Російської імперії.

Перший і другий аеростати Лаврентьєва міцністю не поступалися «Жулю Фавру», а за розмірами другий перебільшував його. Суттєво допомагав М. Т. Лаврентьєву професор хімії Харківського університету М. М. Бекетов, який віддавав належне майстерності Лаврентьєва, його таланту, наполегливості в досягненні мети. В університетській лабораторії перевірили деякі складні математичні розрахунки і мастику для герметичності оболонки кулі, яку за власним рецептом виготовив Лаврентьєв. Тільки півтора місяця будував свій другий аеростат «Харків» пан Лаврентьєв [5, с. 27].

Ось як згадують пересічні харківці політ Лаврентьєва на повітряній кулі від 16 червня 1874 року із саду «Шато де фльор», де очікували на злет повітряної кулі «Харьковъ»: «Коли вдруге дядько Михайло полетів у небо на новій кулі, мені тільки виповнилося 12 років. На цю кулю збирали гроші всім Харковом. Мій батько дав срібний полтинник, я – 15 копійок, що їх подарувала хрещена мати на Великдень, мої товариші теж скарби свої віддали, хто копійку, хто – дві. Отже, назбирали цілий рубель. Батько мій гроші відіслали, як у газеті просили, для пана Лаврентьєва. Хоча він зовсім не пан був. Його добре знали в Харкові, бо він влаштовував найрізноманітніші розваги. Виступав як гімнаст, впроваджував в дію атракціони для дітей і дорослих, пускав потішні вогні, розташовував ілюмінацію по міських і приватних садах, бо так вона світила тільки на царські дні й тільки по Сумській і Благовіщенській. Дорослі називала дядька Михайла з повагою – Тихонович. Кухарки і домогосподарки за щастя вважали довідатися про те, як готували страви в кухмістерській, де головним кухарем працював Тихонович. Він був приїжджий, розмовляв зовсім не по-харківськи, але ніколи не сміявся з хлопців, завжди посміхався по-доброму і відповідав на всі запитання просто і дохідливо. На Різдво до тюрми відправляв підводу з білим печеним хлібом, на Великдень – підводу пасок. Обдаровував пасками жебраків і дітей, які приходили христосуватись.

Перед другим його польотом, ми підлітки, з нетерпінням очікували, коли ж дядько Михайло полетить, чи долетить до зірок, чи ні... Багато було розмов. Усі хвилювалися за Тихоновича, а з француза сміялися, мовляв, куди йому до Тихоновича, «здувся» зі своєю кулею, тільки гроші з людей дарма зібрав» [6, спогади Пушкарьова І. І.]. Отже, харківці з низькими статками надавали перевагу безкоштовним розвагам.

«Як удруге полетів дядько Михайло, я бачив на власні очі. Людей було так багато, що сад усіх не вмщував. Його з усіх боків оточив людський натовп. Здавалося, цілісінський Харків вийшов дивитися на політ. Ми пробілися вперед, нам дуже кортіло поближче роздивитися аеростат, хоча тоді ми не знали, що його треба так називати. Ми побачили, що з дядьком Михайлом, з яким ми були знайомі, до кошика сідають ще троє. Один з них був у пальті, під яким було видно залізничну форму, другий – кореспондент газети, так про нього казали в натовпі, третій – невідомий, присутнім і мені. Куля злетіла. Здавалось, що її виштовхнуло до хмар тисячоголосне «Гур-а-а!». Люди аплодували, підкидали картузи і капелюхи догори, махали хустками і носовичками, обнімалися і цілувалися. Потім, задравши голови, спостерігали за повітряною кулею. За два дні в газеті надрукували розповідь того газетяра, який літав з Тихоновичем... Згадки про політ кулі залишилися в пам'яті харківців до сучасних польотів авіаторів. Але Лаврентьєв був першим, хто звеселив харківців, прославив Харків на землі й на небі» [6, спогади Пушкарьова І. І.].

А так описує цю подію кореспондент газети «Харківські губернські відомості» Г. І. Белоносов, який перебував у кошику аеростата: «Трудно выразить удивление, какое возбудило у меня движение стрелки барометра: в первую минуту она буквально прыгала от одного деления до другого, показывавших от 49 до 51,5 сажен. В течение первых 16 минут мы оставили далеко за собой облака и поднялись на высоту более 2800 метров, т. е. 2 версты и 300 сажен. <...> Барометр не унимался, всё падал ниже и ниже, показывая, что шар несётся и ещё долго будет нестись вверх <...> со скоростью от 3 до 4 сажен в секунду, и мы находимся на высоте 3120 метров <...> Клапан, посредством которого выпускается газ, тщательно замазывается на земле толстым слоем особой мягкой замазки, а раз вы открыли клапан – герметическая закупорка его разрушается и, хотя клапан вновь можно закрыть, но газ проходит сквозь щели. Следовательно, на профессиональном языке воздухоплателей открыть клапан, значит начать спуск на землю. Спуск этот можно значительно удалить, выбрасывая балласт. Но мы имели его так мало, что не смели расходывать на высоте, приберегая для того времени, когда вблизи земли придётся выбирать удобное для опущения шара место.

Словом, в нашем положении «открыть клапан», значило начать спускаться на землю, и это после 20 минут полёта. Между тем, в необходимости выпустить газ нас убедило не только падение барометра, но и состояние самого шара. <...>

С видимым огорчением г. Лаврентьев натянул шнурки клапана и открыл его в то время, когда барометр показывал 3334 метра. Это самая большая высота, до которой мы поднимались.

Мы спустились близ хутора Березовка, пролетев, если не ошибаюсь, 28 вёрст в течение 1 часа и 5 минут. Никто из сидевших в корзине не получил ни малейшего ушиба» [7, 1874, 18 червня].

Царські чиновники і купецтво не надавали допомоги вітчизняним повітроплавцям, уважаючи їхню діяльність забавкою. Разом із тим, у великих містах Російської імперії діяли комерційно-розважальні проекти чужоземців-повітроплавців. За кордоном створенням повітряних куль займалися фахівці, а наші співвітчизники робили все самотужки. Влада не мала інтересу ні до відкриття нових робочих місць, ні до підготовки висококваліфікованих працівників, ні до здійснення самих польотів. Купецтво ж не бачило для себе зиску, вірогідніше, через суцільне невігластво і звичку до шаблонної поведінки: «У меня денег нет – все деньги в товаре». Непрямо на розважальний характер польотів Лаврентьєва вказує облаштування місць для публіки, яке завдавало йому певних збитків. Заробивши гроші на виготовленні й запусках феєрверків у приватних садах, він улаштував розважальні заходи без оплати для людей. У Харкові він був добре знаною й шанованою людиною.

Учені, студенти і працівники Харківського Імператорського університету бачили в завоюванні повітряного простору велике майбутнє, посилено допомагаючи ентузіастам цієї справи, зокрема Михайлові Лаврентьєву. Отже, повітроплавання цілком можна трактувати як перехідний етап в організуванні авіаційних шоу майбутнього, що збиратимуть десятки й сотні тисяч глядачів.

Зважаючи на внесок, який зробив Михайло Лаврентьєв у розвиток авіації, і події харківського періоду його життя й діяльності, пропонуємо в наш час, згідно з розпочатим процесом декомунізації, перейменувати вулицю Сількорівську, колишню Холодногірську, на якій він мешкав із родиною, на меморіальну назву – вулиця Михайла Лаврентьєва. До речі, у Харкові колись був провулок *Лаврентьєва*, який радянська влада перейменувала, надавши назву, яка не відбивала реальний зміст об'єкта (*Черемухиний* пров.). Назва вулиці Сількорівська – аббревіатура, утворена від словосполучки «сільській кореспондент». Такою скороченою назвою з ідеологічних міркувань редактори підписували матеріали, які в переважній більшості випадків готували самі газетярі, з метою показати активну участь селян у суспільному житті радянської країни. На вулиці Світло Шахтаря, колишній Газовій, де було здійснено перший злет повітряної кулі в Україні, на нашу думку, доцільно встановити пам'ятний знак. Подібний знак можна встановити й на місці приземлення кулі.

Література

1. Власко В. Е. Первый аэронавт Харькова М. Т. Лаврентьев / В. Е. Власко // Тезисы докладов краеведческих чтений за 2011 год (часть 2). – Центральная библиотека им. И. Я Франко, 2011. – С. 9-10.

2. Воздухоплавание / И. И. Артоболевский, А. А. Благонравов // Очерки истории техники в России (1861—1917). – М. : Наука, 1975. – 397 с.
3. Воздухоплавание и авиация в России до 1907 г.: Сборник документов и материалов. — Госиздат оборонной промышленности, 1959. – С. 222, 226-227, 233.
4. Дерновая В. Зарождение воздухоплавания / В. Дерновая // Авиация общего назначения. – 2006. – июнь. – С. 26–29.
5. Ковань М. Михаил Тихонович Лаврентьев / М. И. Ковань. – Х. : Харьк. Облиздат, 1958. – 60 с.
6. Особистий архів Л. О. Удовенко. Спогади І. І. Пушкарьова.
7. Харьковские губернские известия.
8. Лаврентьев Михайло Тихонович. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>